

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Henning Eriksson

Samvetsfrihet för vårdpersonal

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Uppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Sacharias Votinius

Termin: HT 2013

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
1 INLEDNING	3
1.1 Bakgrund	3
1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsningar	4
1.3 Metod och material	5
1.4 Forskningsläge	5
1.5 Disposition	6
2 SAMVETSFRIHET OCH SAMVETSVÄGRAN	7
2.1 Introduktion	7
2.2 Samvetsvägran – en mänsklig rättighet?	8
2.2.1 Praxis från Europeiska kommissionen och Europadomstolen	8
2.2.2 PACE:s resolutioner 337 och 1763	10
2.2.3 Religiös samvetsvägran	10
2.2.4 FN:s kommitté för mänskliga rättigheter	11
2.2.5 Klagomål mot Sverige hos ECSR	11
2.3 Samvetsvägran – en rättighet i Sverige?	12
3 INTERNATIONELLA ETISKA RIKTLINJER	15
3.1 FIGO	15
3.2 ICM	15
3.3 WHO	16
4 VARFÖR SAMVETSVÄGRANSRÄTT?	17
4.1 Argument för en samvetsvägransrätt	17
4.2 Argument mot en samvetsvägransrätt	19
5 ANALYS	21
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	27

Summary

Freedom of conscience is a human right, recognized by several international legal instruments. The European Convention on Human Rights protects it, for example. In this paper the question is asked if the freedom of conscience gives health care professionals a right to conscientious objection. The question arises primarily in the field of abortion services. Does health care professionals have a right to refuse participating in abortion services? A finding in the paper is that the question if there is a right to conscientious objection in principle not has been examined. However, regarding objection to perform military service, human right bodies have established that a right to such objection can be derived from the freedom of conscience. This might give some guidance on how to interpret the freedom of conscience in other contexts. This is discussed in the analysis.

In Sweden there is no right to conscientious objection recognized in domestic law. In this respect, Sweden differs from other European countries. It is in this light interesting to examine the arguments for and against a right to conscientious objection for health care professionals. The question is if such a right is desirable. In the final part of the paper it is argued that physicians and others working with health care should have a right to refuse participating in services they find morally wrong. Such a right shows respect for individuals' ethic and religious convictions but it also promotes an ethical approach to the duties in health care. This right must, however, be regulated in such a way that the patient's rights is not threatened.

Sammanfattning

Samvetsfrihet är en mänsklig rättighet enligt flera viktiga internationella instrument. Bland annat skyddas samvetsfriheten i Europakonventionen. I denna uppsats undersöks om samvetsfriheten ska anses innefatta en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal, det vill säga en rätt att av samvetsskäl vägra utföra vissa arbetsuppgifter. Frågeställningen har i dagsläget sin största relevans när det gäller läkare och annan vårdpersonal som inte vill delta i abortverksamhet. Om Sverige i framtiden skulle införa möjligheten till aktiv dödshjälp skulle frågan kunna uppstå även i den kontexten. I uppsatsen konstateras att frågan om det existerar en rätt till samvetsvägran i stor utsträckning är en oprövad fråga. En form av samvetsvägransrätt har dock erkänts av flera människorättsorgan, nämligen rätten att vägra göra militärtjänst. Möjligen kan detta ge viss vägledning för hur man ska se på samvetsvägran i andra sammanhang. Detta diskuteras i avslutningen av framställningen. Man kan vidare konstatera att vårdpersonal i Sverige inte har någon rätt enligt den nationella lagstiftningen att avstå från att medverka vid exempelvis aborter. I detta avseende skiljer sig Sverige från de allra flesta andra länderna i Europa. Mot denna bakgrund finns det anledning att diskutera vilka argument som talar för respektive emot en samvetsvägransrätt för vårdpersonal. Denna diskussion förs avslutningsvis i framställningen. Slutsatsen är att en rätt till samvetsvägran är önskvärd då det innebär dels att man respekterar enskildas etiska eller religiösa övertygelser, dels att man främjar ett etiskt kritiskt förhållningssätt hos verksamma inom sjukvården. Denna rättighet behöver dock regleras på ett sådant sätt att patientens rättigheter inte riskerar att inskränkas.

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Rubriken för denna uppsats är ”Samvetsfrihet för vårdpersonal”. Redan vid läsningen av det första ordet – samvetsfrihet – har läsaren förmodligen ställt sig en första fråga: vad är samvetsfrihet? Det är också en av de första frågorna som besvaras i denna framställning. Kort kan man säga att samvetsfriheten innebär en rätt för var och en att hysa vilken uppfattning som helst om vad som är rätt och fel.¹ Men innebär samvetsfriheten något mer? Innebär den dessutom en rätt att handla i enlighet med sitt samvete? Eller, omvänt, en rätt att inte behöva handla i strid mot sitt samvete?

Viktiga internationella konventioner och deklARATIONER om mänskliga rättigheter skyddar en rätt till tanke-, samvets- och religionsfrihet. Av dessa tre friheter är förmodligen samvetsfriheten den som människor i allmänhet känner minst till, åtminstone i Sverige. Det gör den särskilt intressant att behandla. Jag ställde nyss frågan om samvetsfriheten innebär en rätt att inte behöva handla i strid mot sitt samvete. Det är ur denna fråga som uppsatsens huvudtema kan härledas: rätten – eller möjligen frånvaron av rätten – för vårdpersonal att inte behöva utföra arbetsuppgifter för vilka de har stora samvetsbetänkligheter. Finns det någon sådan rätt? Denna fråga har debatterats då och då i Sverige, men sällan med någon större intensitet. Den fick förnyad aktualitet 2010, när Europarådets parlamentariska församling (PACE) utfärdade en resolution om vårdpersonals samvetsfrihet.² De vårduppgifter som aktualiseras i dagens diskussion om samvetsfrihet gäller framförallt medverkan vid aborter. Ett annat exempel kan vara aktiv dödshjälp,³ något som dock inte är tillåtet i Sverige idag.

Vid en internationell jämförelse finner man att Sverige utmärker sig för sin negativa inställning till att låta vårdpersonal ta hänsyn till sitt samvete i arbetet.⁴ Vilka skäl ligger bakom denna inställning?

Några av de frågor som nu nämnts uppstår mot bakgrund av att Sverige anmälts till Europeiska kommittén för sociala rättigheter (ECSR). Anmälarna menar att Sverige bryter mot europeiska sociala stadgan genom att inte införa tydlig lagstiftning eller ta fram riktlinjer avseende samvetsvägran i vården.⁵ Kommittén har beslutat att ärendet ska prövas i sak, vilket alltså inte har skett ännu.⁶

¹ Se vidare avsnitt 2.1.

² Se vidare avsnitt 2.2.2.

³ Se ex. PACE:s resolution 1763 (2010) som nämner dödshjälp.

⁴ Se avsnitt 4.1.

⁵ ”Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) v. Sweden - Complaint No. 99/2013”, s. 8.

⁶ ”ECSR decision on admissibility, 10 sept. 2013”.

Frågan om rätten till samvetsfrihet blottar flera intressekonflikter. Å ena sidan finns vårdpersonals intresse av att inte behöva utföra arbetsuppgifter som de anser moraliskt felaktiga; å andra sidan patienters intresse av att få den behandling utförd som de har rätt till enligt lag. Mot vårdpersonalens samvetsfrihet kan också ställas intresset av att exempelvis alla gynekologer har kompetens att utföra alla de uppgifter gynekologer i allmänhet ställs inför. Dessa intressekonflikter gör ämnet spännande. Med anledning härav kommer uppsatsen inte endast att handla om tolkningen av samvetsfriheten som mänsklig rättighet utan också om vilka argument det finns som talar för respektive emot en rätt till samvetsfrihet i vården.

1.2 Syfte, frågeställningar och avgränsningar

Mitt syfte med uppsatsen är att undersöka om vårdpersonal i Sverige har eller borde ha någon rätt att av samvetsskäl kunna avstå från att utföra uppgifter för vilka de har samvetsbetänkligheter.

I det nyss nämnda syftet ryms de båda perspektiven *de lege lata* och *de lege ferenda*, det vill säga vad rätten är respektive vad den borde vara. De frågeställningar som ligger till grund för framställningen återspeglar denna tudelning. De två första frågorna söker svar på rättsläget:

1. Innefattar samvetsfriheten, såsom en mänsklig rättighet, en rätt till samvetsvägran?
2. Hur regleras samvetsfriheten i svensk rätt?

Den tredje och sista frågan avser *de lege ferenda*:

3. Är en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal önskvärd?

Nära kopplat till samvetsfriheten är frågan om samvetets natur. Vad samvetet är för något kan diskuteras ur filosofiskt eller psykologiskt perspektiv, men en sådan fråga kan inte göras rättvisa i en uppsats av denna storlek. Istället utgår jag från att läsarens egen föreställning av samvetet är tillräcklig som utgångspunkt för de frågeställningar som behandlas i framställningen.

Jag har nämnt aborter och dödshjälp som två behandlingar som vårdpersonal kan tänkas vilja avstå från att utföra. Poängteras bör att jag i denna uppsats inte kommer att försöka ge svar på om det är rätt eller fel att utföra dylika ingrepp. I fokus är i stället den principiella frågan om vårdpersonal bör ha möjlighet att avstå från att utföra ingrepp som *de själva* uppfattar vara moraliskt felaktiga.

1.3 Metod och material

För att besvara de uppställda frågorna om gällande rätt, används i denna uppsats rättsdogmatisk metod.⁷ Rättskällorna ur vilka svaren söks, utgörs, för den svenska nationella rättens vidkommande, främst av lagtexten och lagens förarbeten. Doktrinuttalanden i den juridiska litteraturen om de frågeställningar som här är aktuella finns i mycket liten utsträckning. Följaktligen har doktrinen ingen stor plats i uppsatsen. Vad gäller de mänskliga rättigheterna finns, som säkerligen är bekant för läsaren, inte förarbeten att tillgå på samma sätt som i den svenska nationella rätten. Desto viktigare blir de tolkningar av rättigheterna som gjorts av övervakande organ, såsom Europadomstolen och FN:s kommitté för mänskliga rättigheter. Dessa tolkningar får förhållandevis stort utrymme i framställningen.

När jag med den rättsdogmatiska metoden har behandlat de två första frågeställningarna, lämnar jag delvis de traditionella rättskällorna. I syfte att undersöka argument för och emot en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal har jag tagit del av motioner och debattprotokoll från riksdagstrycket men också undersökt hur argumentationen förs i internationella vetenskapliga tidskrifter.

Avslutningsvis i framställningen använder jag de kunskaper som jag har inhämtat genom den föregående behandlingen och anlägger dels ett internrättsligt kritiskt perspektiv för att se om den svenska lagstiftningen är tillfyllest med beaktande av de mänskliga rättigheterna, dels ett mera utomrättsligt kritiskt perspektiv, för att ge svar på frågan om vården har något att vinna på en samvetsvägransrätt.

1.4 Forskningsläge

Som konstateras senare i denna uppsats har vårdpersonal en samvetsvägransrätt i de allra flesta europeiska länderna.⁸ Det är därför naturligt att diskussionen i dessa länder främst rör samvetsfrihetens gränser, det vill säga vad denna rättighet ska omfatta. Diskussionen om huruvida en rätt till samvetsvägran överhuvudtaget bör finnas, förekommer inte i lika stor utsträckning. Det är dock på denna nivå diskussionen behöver föras i Sverige eftersom vi inte har någon rätt till samvetsvägran i lagen. Hittills har dock mycket litet skrivits om detta. En avhandling, författad 2002, behandlar samvetsfriheten, men den är skriven inom ramen för studier i etik och teologi och har en lite annan inriktning än denna uppsats.⁹ Internationellt finns alltså en betydligt bredare debatt om de frågor som

⁷ Korling och Zamboni, 2013, kap. 2.

⁸ Se avsnitt 4.1.

⁹ Aldén, 2002.

behandlas i denna uppsats. Detta märks inte minst i internationella tidskrifter på vårdområdet.¹⁰

1.5 Disposition

Inledningsvis i den fortsatta framställningen introduceras läsaren i vad samvetsfrihet är för något. Denna inledning av kapitel två följs av en genomgång av hur ett antal betydelsefulla internationella organ har tolkat samvetsfriheten. Kapitlet avslutas med en redogörelse för det svenska rättsläget. På väg mot uppsatsens avslutande analys kompletteras därefter i kapitel tre bilden av vårdpersonals samvetsfrihet genom en undersökning av några etiska koder som tagits fram av olika internationella hälsoorganisationer och -sammanslutningar. Som en brygga mellan dessa tre första deskriptiva kapitel och analysen i kapitel fem ges läsaren i fjärde kapitlet exempel på argument som har framförts för och emot en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal.

¹⁰ Ex. *Medical Law International* och *European Journal of Health Law*.

2 Samvetsfrihet och samvetsvägran

2.1 Introduktion

Vad är samvetsfrihet? Det är frågan som är utgångspunkt för detta avsnitt. För att besvara frågan behöver vi först se hur samvetsfriheten är rättsligt reglerad. Samvetsfriheten skyddas i flera betydelsefulla internationella rättsliga instrument. I EKMR,¹¹ ICCPR¹² och FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (FN-deklarationen) regleras samvetsfriheten tillsammans med tankefriheten och religionsfriheten.¹³ Där föreskrivs att var och en har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. I EKMR och ICCPR, men inte i FN-deklarationen, innehåller artiklarna en punkt om under vilka förutsättningar friheten att utöva sin religion eller trosuppfattning får underkastas inskränkningar. Inskränkningar är tillåtna om de är föreskrivna i lag och är nödvändiga med hänsyn till vissa särskilt angivna intressen.¹⁴

Utöver de nämnda föreskrifterna skyddas samvetsfriheten i ytterligare ett antal internationella regelverk, exempelvis EU:s stadga om de grundläggande rättigheterna och FN:s konvention om barnets rättigheter. Gemensamt för alla dessa bestämmelser är att samvetsfriheten regleras tillsammans med tankefriheten och religionsfriheten.

Hur ska man då beskriva samvetsfriheten? Klart är att den innefattar en rätt att hysa en moralisk övertygelse – en övertygelse om vad som är rätt och fel.¹⁵ Samvetsfriheten skiljer sig inte från tankefriheten eller religionsfriheten i detta avseende; det står var och en fritt att tänka, tro och tycka vad man vill. När någon utövar sin samvetsfrihet i denna form påverkas inte någon annan; samvetsfriheten kommer ju då inte till några yttre uttryck som någon annan kan uppfatta. Denna del av samvetsfriheten är av naturliga skäl inte särskilt omstridd och därmed inte heller intressant för denna framställning. Mer intressant är i vilken mån manifestationer av samvetsfriheten skyddas av de mänskliga rättigheterna. I de fall uttryck för moraluppfattningar kan betraktas som religions- eller trosutövning, följer av de närmast likalydande artiklarna i EKMR och ICCPR¹⁶ att sådana manifestationer endast får underkastas inskränkningar som är dels föreskrivna i lag, dels nödvändiga med hänsyn till vissa angivna intressen. En inskränkning som inte uppfyller dessa villkor är inte tillåten.

¹¹ Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna.

¹² Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter.

¹³ Art. 9 EKMR; art. 18 ICCPR; art. 18 FN-deklarationen.

¹⁴ Art. 9.2 EKMR; art. 18.3 ICCPR.

¹⁵ van Dijk och van Hoof, 1998, s. 541 f.

¹⁶ Art. 9 EKMR; art. 18 ICCPR.

Moraluppfattningar behöver dock inte ha sin grund i någon religion eller tro. Eftersom bestämmelserna i EKMR och ICCPR om tillåtna inskränkningar endast talar om religion och tro är det oklart i vilken mån manifestationer av samvetsfriheten får underkastas inskränkningar när det är fråga om uttryck för helt sekulära uppfattningar.¹⁷

När någon anser att en viss handling är moraliskt fel att utföra, kan det ta sig uttryck i en samvetsvägran (i engelskt språkbruk kallat ”conscientious objection”), det vill säga en på samvetsskäl grundad vägran att utföra handlingen. Det historiskt tydligaste exemplet är människor som har vapenvägrat, alltså vägrat att göra militärtjänst. Kan en vapenvägrare åberopa samvetsfriheten? Denna fråga har länge varit omdiskuterad¹⁸ men har senare besvarats av Europadomstolen och FN:s kommitté för mänskliga rättigheter, som vi ska se i nästa avsnitt. Den centrala frågan i denna uppsats är om vårdpersonal har en rätt till samvetsvägran. Får exempelvis en läkare vägra att medverka vid aborter eller dödshjälp på grund av samvetsbetänkligheter? Rättsläget är oklart på detta område. I de följande avsnitten undersöks hur de organ som övervakar och kontrollerar efterlevnaden av de mänskliga rättigheterna har sett på frågan om samvetsvägran. Läsaren kommer att märka att mycket i det följande handlar om vapenvägran. I den avslutande analysen diskuteras om det finns anledning att hämta vägledning från detta angränsande område när man ska försöka tolka vad samvetsfriheten innebär för vårdpersonal.

2.2 Samvetsvägran – en mänsklig rättighet?

2.2.1 Praxis från Europeiska kommissionen och Europadomstolen

Europeiska kommissionen för mänskliga rättigheter var tidigare en del av det rättsliga systemet för övervakning av staters efterlevnad av EKMR. Tillsammans med Europadomstolen och Europarådets ministerkommitté hanterade kommissionen klagomål från enskilda. Kommissionen upplöstes dock i samband med att domstolen blev permanent 1998.¹⁹

Kommissionen fick anledning att pröva frågan om samvetsvägran i ett antal fall som gällde vägran att göra militärtjänst.²⁰ I dessa fall uttalade kommissionen konsekvent att EKMR inte garanterar någon rätt att vapenvägra. Grunderna för denna slutsats kan sammanfattas enligt följande.

¹⁷ Domarna Vučinić och De Gaetanos diskuterar denna fråga i sin skiljaktiga mening i målen Eweida m.fl. mot Storbritannien, mål nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 och 36516/10, ECHR 2013. Se punkt 3. (Denna fråga behandlades inte av majoriteten.)

¹⁸ För diskussionen rörande FN-deklarationen och ICCPR, se Kessler, 2013.

¹⁹ Bates, 2010, s. 20 f.

²⁰ En genomgång av kommissionens praxis återfinns i domen, pp. 93-96, i målet Bayatyan mot Armenien, nr 23459/03, ECHR 2011.

Dels återfinns inte någon sådan uttrycklig rätt i EKMR, dels undantas militärtjänstgöring från det generella förbudet mot tvångsarbete i konventionen.²¹ En tolkning av samvetsfriheten med beaktande av bestämmelserna om tvångsarbete gav därmed vid handen att EKMR inte garanterade någon rätt till vapenvägran.

I målet Bayatyan mot Armenien²² prövade Europadomstolen för första gången tillämpligheten av artikel 9 på vapenvägrare. I detta mål, som handlade om ett Jehovas vittne som straffats för sin vägran att göra militärtjänst i Armenien, uttalade domstolen att bestämmelserna om tvångsarbete²³ varken garanterar eller utesluter en rätt till samvetsvägran. Därför ska dessa bestämmelser inte ha någon begränsande effekt på de rättigheter som garanteras av artikel 9.²⁴ Denna artikel ska inte längre läsas tillsammans med artikel 4. Domstolen påpekade därefter att konventionen inte uttryckligen talar om en rätt till samvetsvägran. Den ansåg dock att när någon motsätter sig militärtjänst, och detta motstånd motiveras av en allvarlig och oöverkomlig konflikt mellan skyldigheten att tjänstgöra i armén och personens samvete eller djupa och genuina religiösa uppfattning eller tro, ska detta anses tillräckligt för att skydd enligt artikel 9 ska aktualiseras. Om och i vilken utsträckning vapenvägran omfattas av artikel 9 får dock avgöras med hänsyn till omständigheterna i det enskilda fallet.²⁵

Genom detta uttalande bekräftar domstolen att samvetsfriheten skyddar något mer än bara inre övertygelser, något som tidigare inte har varit helt klart.²⁶ Domstolen, som fällde Armenien, menade alltså att vapenvägran kan, beroende på omständigheterna i fallet, skyddas av artikel 9. Denna vägran kan ha sin grund i vapenvägrarens samvete eller dennes djupa och genuina tro eller övertygelse.

Vapenvägran är en form av samvetsvägran, en samvetsvägran i en särskild kontext. Man kan inte av Bayatyan-avgörandet dra några säkra slutsatser om hur Europadomstolen skulle se på samvetsvägran i andra sammanhang. Avgörandet är dock principiellt intressant då det är första gången som domstolen uttalar att EKMR skyddar en rätt till samvetsvägran i åtminstone en kontext.

Det är svårt att finna något fall där Europadomstolen tydligare än i det nyss behandlade avgörandet bidrar med någon precisering av samvetsfrihetens innehåll. Ett mer utförligt resonemang om samvetsfriheten återfinns dock i den skiljaktiga meningen i fallet Eweida m.fl. mot Storbritannien, författad av domarna Vučinić och De Gaetano.²⁷ Dessa menade att det som

²¹ Art. 4.3 b) och 4.2 EKMR.

²² Mål nr 23459/03, ECHR 2011.

²³ Se artikel 4 EKMR.

²⁴ Bayatyan mot Armenien, p. 100.

²⁵ Bayatyan mot Armenien, pp. 109-110.

²⁶ Jfr ex. van Dijk och van Hoof, 1998, s. 543.

²⁷ Mål nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 och 36516/10, ECHR 2013.

majoriteten i ett av de fyra förenade målen prövat som en fråga om religionsfrihet snarare handlade om samvetsfrihet.

Ett fall som också bör nämnas är Pichon och Sajous mot Frankrike.²⁸ Det handlade om två farmaceuter som i strid mot fransk lagstiftning hade vägrat att sälja preventivmedel till några kvinnor och för detta blivit dömda att betala böter och skadestånd av fransk domstol. Farmaceuterna klagade till Europadomstolen och menade att de hade rätt att inte behöva sälja preventivmedel, då detta utgjorde en manifestation av deras religion i den mening som avses i EKMR. Europadomstolen avvisade deras talan såsom uppenbart ogrundad. Vilka slutsatser som ska dras från detta beslut har diskuterats.²⁹

2.2.2 PACE:s resolutioner 337 och 1763

Europarådets parlamentariska församling (PACE) antog redan år 1967 en resolution i vilken rätten att vägra militärtjänst erkändes som en rätt under artikel 9 EKMR.³⁰ Det var emellertid först i det ovannämnda fallet Bayatyan mot Armenien som denna rätt kom att erkännas av Europadomstolen.

Mer intressant för frågan om samvetsfrihet för vårdpersonal är den resolution församlingen antog 2010; resolution 1763 med rubriken ”The right to conscientious objection in lawful medical care”. I första stycket fastslås bland annat att ingen person eller vårdenhet ska utsättas för tvång, hållas ansvarig eller diskrimineras, på grund av en vägran att utföra eller assistera vid abort eller dödshjälp.

I fjärde stycket uppmanas medlemsstaterna att utveckla heltäckande och tydliga bestämmelser om samvetsfrihet inom området för hälso- och sjukvård som bland annat garanterar rätten till samvetsvägran. De resolutioner som den parlamentariska församlingen utfärdar är inte bindande för medlemsstaterna, men ger uttryck för församlingens syn på det aktuella ämnet.³¹ Denna resolution 1763 kan betraktas som det tydligaste stödet för vårdpersonals rätt till samvetsvägran.

2.2.3 Religiös samvetsvägran

EU:s nätverk av oberoende experter på grundläggande rättigheter bildades av Europeiska kommissionen på begäran av Europaparlamentet. Denna expertgrupp övervakade de fundamentala rättigheternas ställning i EU:s medlemsstater, det vill säga rättigheterna enligt EU:s rättighetsstadga.³² Deras verksamhet integrerades senare i den år 2007 bildade Europeiska

²⁸ Pichon och Sajous mot Frankrike, mål nr 49853/99, ECHR 2001-X.

²⁹ Jfr Champbell, 2011, och Lamačková, 2008.

³⁰ PACE:s resolution 337 (1967).

³¹ ”Functioning”, *PACE website* (<http://website-pace.ne>).

³² Se nätverkets Opinion No 4-2005, s. 2.

unionens byrå för grundläggande rättigheter.³³ På begäran av Europeiska kommissionen och Europaparlamentet yttrade sig nätverket över frågan om religiös samvetsvägran, när en sådan rättighet finns med i konkordat avtalade mellan EU:s medlemsstater och Heliga stolen. När gruppen ger utlåtanden om olika frågor, baserar den dessa främst på rättighetsstadgan, men vid tolkning av stadgan spelar även andra internationella instrument roll.³⁴ I sitt utlåtande skriver de att rätten till religiös samvetsvägran bör ses som en dimension av tanke-, samvets- och religionsfriheten, enligt såväl artikel 9 EKMR som artikel 18 ICCPR.³⁵

2.2.4 FN:s kommitté för mänskliga rättigheter

Europadomstolens tolkning av artikel 9 EKMR i Bayatyan-fallet stämmer väl överens med den tolkning som FN:s kommitté för mänskliga rättigheter har gjort av artikel 18 ICCPR. Kommittén, som tidigare inte ansåg att ICCPR gav någon rätt till samvetsvägran,³⁶ ändrade uppfattning och tillkännagav i en kommentar 1993 sin nya syn på rätten att vägra militärtjänstgöring. Även om konventionen inte uttryckligen talar om någon rätt till samvetsvägran anses en sådan rätt kunna härledas från artikel 18, eftersom en skyldighet att använda dödligt våld kan stå i direkt strid mot samvetsfriheten och rätten att utöva sin religion eller trosuppfattning.³⁷ Det vill säga att den som vapenvägrar skyddas av ICCPR. Detta har också bekräftats i två koreanska fall av vapenvägran som kommittén hade att pröva.³⁸ I dessa fall påpekade kommittén att rätten att utöva sin religion eller trosuppfattning inte innebär att man kan vägra att uppfylla alla skyldigheter som följer av lag, men att denna rätt ger ett visst skydd mot att bli tvingad att handla i strid mot sin genuina religiösa tro.³⁹ Kommittén har inte prövat frågan om samvetsvägran i andra sammanhang än när det handlar om vapenvägran.

2.2.5 Klagomål mot Sverige hos ECSR

Som avslutning av kapitel 2.2 ska sägas något om tre klagomål som gjorts mot Sverige och Italien hos Europeiska kommittén för sociala rättigheter (ECSR). Denna kommitté övervakar medlemsstaternas efterlevnad av den europeiska sociala stadgan. Stadgan har ratificerats av 43 stater och

³³ ”Europeiska unionens grundläggande värden”, *Europa – EU:s officiella webbplats*. (<http://europa.eu/>).

³⁴ Opinion No 4-2005, s. 4.

³⁵ Opinion No 4-2005, s. 15.

³⁶ Kessler, 2013, s. 781.

³⁷ General comment 22 punkt 11.

³⁸ Communications Nos. 1321/2004 och 1322/2004.

³⁹ Communications Nos. 1321/2003 och 1322/2004 punkt 8.3.

kompletterar EKMR genom att den garanterar de ekonomiska och sociala rättigheterna.⁴⁰

I de tre klagomålen tas frågan om vårdpersonals rätt till samvetsvägran upp.⁴¹ I skrivande stund har kommittén i två av fallen tagit beslut om att ta upp dem till sakprövning.⁴² Intressant är att dessa två klagomål tar sin utgångspunkt i två motstående intressen. I det ena fallet, där Sverige har anmälts, menar klaganden att Sverige inte respekterar vårdpersonals rätt till samvetsvägran. Grunden för detta är Sveriges underlåtenhet att införa lagstiftning eller riktlinjer som erkänner denna rätt. I det andra fallet, där Italien har anmälts, menar klaganden att kvinnors rätt till vård kränks på grund av att den i Italien lagstadgade rätten till samvetsvägran utnyttjas i en mycket hög utsträckning. Konflikten mellan dessa båda intressen – samvetsfriheten och rätten till vård – diskuteras i den avslutande analysen i kapitel 5.

Man kan fråga sig vilken möjlighet ECSR har att bedöma frågan om vårdpersonals samvetsfrihet, då samvetsfriheten är en rättighet enligt EKMR och inte något som skyddas i den sociala stadgan. Den svenska regeringen anför i sitt svar på klagomålet att ECSR inte har jurisdiktion över denna fråga.⁴³

2.3 Samvetsvägran – en rättighet i Sverige?

Genom lagen (1994:1219) om den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna har EKMR fått ställning som svensk lag. Därmed är samvetsfriheten inte bara en del av folkrätten utan också en del av den svenska nationella rätten.

Lagen (1994:1219) föregicks av Fri- och rättighetskommitténs utredning som resulterade i betänkandet ”Fri och rättighetsfrågor”. I detta behandlar kommittén helt kort frågan om samvetsvägran.⁴⁴ Kommittén konstaterar, med hänvisning till europeiska kommissionens avgöranden, att artikel 9 inte innefattar någon rätt att erhålla befrielse från militärtjänstgöring. De skriver vidare att det ”även i andra avseenden oftast inte [är] möjligt att på art. 9

⁴⁰ ”Europarådets allmänna övervakning”, *Sweden Abroad Europarådet*.

(<http://www.swedenabroad.com>); ”Member States of the Council of Europe and the European Social Charter”, *Council of Europe*. (<http://www.coe.int>).

⁴¹ ”Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) v. Sweden - Complaint No. 99/2013”;

”Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL) v. Italy - Complaint No.91/2013”;

”International Planned Parenthood Federation European Network (IPPF EN) v. Italy - Complaint No. 87/2012”.

⁴² ”Decision on admissibility – 10 September 2013”;

”Decision on admissibility – 22 October 2012”.

⁴³ Se regeringens dokument A2013/1371/IE, 19 dec. 2013.

⁴⁴ SOU 1993:40, del B, s. 63.

grunda en rätt till befrielse från normala medborgerliga skyldigheter”.⁴⁵ Däremot behandlar kommittén inte frågan om samvetsfrihet i arbetslivet.

Vad gäller samvetsfriheten inom hälso- och sjukvården är frågan om vilken rätt personal har att vägra medverka vid aborter den idag mest diskuterade. I propositionen till abortlagen⁴⁶ konstaterade departementschefen att det är klinik- och blockcheferna som enligt sjukvårdskungörelsen⁴⁷ har det primära ansvaret för sjukvårdspersonalens arbetsfördelning. Cheferna bör vid denna fördelning tillmötesgå anställdas intressen i största möjliga utsträckning. Den personal som av moraliska eller religiösa skäl inte vill arbeta med abortverksamhet bör inte tas i anspråk för sådant arbete.⁴⁸

Det har inte gjorts någon offentlig utredning i Sverige om huruvida vårdpersonal borde ges en rätt till samvetsvägran. För högskoleutbildningens del gjordes dock i början av 90-talet en utredning, vars resultat redovisades i betänkandet ”Samvetsklausul inom högskoleutbildningen”.⁴⁹ Enligt direktiven till utredningen ingick i uppdraget ”att överväga om studenternas rätt att av religiösa, etiska eller andra skäl vägra att delta i vissa obligatoriska utbildningsmoment är tillräckligt tillgodosedd i den nya högskoleförordningen”.⁵⁰ Framförallt arbetade utredningen med frågan om det borde införas en samvetsklausul i högskoleförordningen respektive förordningen för Sveriges lantbruksuniversitet. En sådan klausul skulle i så fall vara avsedd att utvidga studenters rätt att avstå från ”etiskt eller religiöst känsliga utbildningsmoment”.⁵¹

Utredningen konstaterade att samvetsbetänkligheter förekom främst bland studenter på olika vårdutbildningar samt bland studenter som kom i kontakt med djurförsök under sin utbildning. Gällande vårdutbildningarna var abortverksamhet och insättning av kopparspiral ett par av de frågor som diskuterades i betänkandet. Frågan var i vilken utsträckning det borde vara möjligt att kunna få dispens från sådana moment i den mån de var obligatoriska. Utredningens uppfattning härvid var att några problem inte borde uppstå på läkarnas grundutbildning. Läkarestuderande behöver inte själva utföra några av dessa praktiska moment under utbildningen, och närvaro under abortingrepp som utförs av annan läkare borde inte krävas under grundutbildningen då det endast är inom specialiteten gynekologi som man utför abortingrepp.⁵² Svårare var det för blivande barnmorskor. Utredningen gick igenom olika tänkbara arbetsplatser för barnmorskor och i vilken utsträckning de på dessa kommer i kontakt med kvinnor som har gjort abort eller som kan tänkas vilja göra det. Vid denna genomgång fann utredningen att ”befrielse från [momentet] insättning av kopparspiral på

⁴⁵ SOU 1993:40, del B, s. 63.

⁴⁶ SFS 1974:595.

⁴⁷ Kung. 1972:676.

⁴⁸ Prop. 1974:70 s. 76.

⁴⁹ SOU 1994:84.

⁵⁰ Dir. 1993:48.

⁵¹ SOU 1994:84 s. 9.

⁵² SOU 1994:84 s. 131 och 135.

patient skulle leda till att barnmorskans yrkesfunktion inskränktes i så stor omfattning att det vore ytterst betänkligt att tillåta dispens från detta utbildningsmoment”.⁵³ Likaså borde en barnmorska under utbildning inte kunna avstå från att medverka vid abortrådgivning. Närvaro vid abortingrepp borde däremot inte krävas, då detta inte krävs i barnmorskans yrke.⁵⁴

Utredningen kom fram till att någon samvetsklausul inte borde införas men föreslog att den som fått avslag på sin ansökan om befrielse från obligatoriskt utbildningsmoment borde få rätt att överklaga detta beslut till Överklagandenämnden för högskolan.⁵⁵ Denna rätt infördes 1996.⁵⁶ Sedan samvetsklausulutredningen slutförde sitt arbete har ett antal riksdagsledamöter motionerat om samvetsfrihet inom sjukvården men inga av dessa har lett till några vidare utredningar eller någon lagstiftning.⁵⁷

Under avsnitt 2.2.2 nämndes Europarådets parlamentariska församlings resolution 1763 om rätten till samvetsvägran i sjukvården. Utrikesutskottet behandlade resolutionen våren 2011 och uttalade då att ”[u]tskottet förhåller sig kritiskt till innehållet i resolution 1763 (2010) och anser att delegationen bör verka för att åstadkomma en förändring av denna resolution”.

Konsekvensen av att det saknas regler om en rätt till samvetsvägran är att någons vägran att utföra arbetsuppgifter får bedömas enligt de andra regler som styr anställningsförhållandet. För verksamma inom sjukvården gäller bland annat de skyldigheter som följer av patientsäkerhetslagen.⁵⁸ I allmänhet gäller att arbetsgivaren har en ganska stor frihet att bestämma vilka uppgifter arbetstagaren ska utföra inom ramen för anställningen.⁵⁹ Den som inte uppfyller sin arbetsskyldighet riskerar exempelvis uppsägning.⁶⁰

⁵³ SOU 1994:84 s. 131-134.

⁵⁴ SOU 1994:84 s. 136.

⁵⁵ SOU 1994:84 s. 157.

⁵⁶ Ändring av högskoleförordningen genom SFS 1996:568.

⁵⁷ En genomgång av behandlingen av samvetsfriheten i riksdagen sedan 1994 finns i konstitutionsutskottets betänkande 2011/12:KU14.

⁵⁸ SFS 2010:659, se 6 kap.

⁵⁹ Källström och Malmberg, 2009, s. 214.

⁶⁰ Se 7 § lagen om anställningsskydd (SFS 1982:80).

3 Internationella etiska riktlinjer

Det är främst barnmorskor och gynekologer som arbetar med abortverksamhet,⁶¹ den verksamhet som oftast diskuteras i samband med frågan om samvetsfrihet. Följaktligen är det framförallt inom dessa yrkesgrupper som personal kan möta svårigheter om de inte kan tänka sig att medverka vid aborter. Tidigare i framställningen har rättsläget på området förklarats. För att få en bredare förståelse för hur dessa frågor hanteras i internationella sammanhang, kan det vara av intresse att titta närmare på några internationella organisationers etiska riktlinjer och vad de säger om samvetsfriheten.

3.1 FIGO

FIGO står för the International Federation of Gynecology and Obstetrics, ett internationellt förbund som samlar gynekologer och obstetiker världen över. Medlemmar i förbundet är föreningar från 125 olika länder, bland dem Svensk förening för obstetrik och gynekologi (SFOG). FIGO verkar för att främja kvinnors välbefinnande och förbättra kvaliteten inom obstetrik och gynekologi.⁶²

FIGO har tagit fram etiska riktlinjer som gäller samvetsvägran.⁶³ I dessa föreskrivs bland annat att läkare har en rätt till respekt för sina etiska övertygelser. Såväl den som väljer att utföra ett visst ingrepp (om det är tillåtet vill säga) och den som väljer att inte göra det ska respekteras. Vidare innebär denna rätt att ingen får diskrimineras på grund av sina övertygelser.⁶⁴ Patienter, å andra sidan, har alltid en rätt att bli hänvisade till läkare som inte motsätter sig den ifrågavarande behandlingen.⁶⁵ De etiska riktlinjerna om samvetsvägran skyddar alltså såväl läkare som patienter.

3.2 ICM

The International Confederation of Midwives (ICM) stödjer, representerar och arbetar för att stärka barnmorskeföreningar runt om i världen.⁶⁶ Svenska barnmorskeförbundet är en av de 108 nationella sammanslutningar som är medlemmar i ICM.⁶⁷

⁶¹ "Medicinska aborter, fördelning av arbetsuppgifter – praxis och regelverk".

Socialstyrelsen. (www.socialstyrelsen.se)

⁶² "About FIGO" samt "Member associations". *FIGO*. (www.figo.org)

⁶³ "Ethics Guidelines". *FIGO*. (www.figo.org).

⁶⁴ "Ethics Guidelines", s. 26 punkt 4.

⁶⁵ "Ethics Guidelines", s. 26 punkt 6.

⁶⁶ "Who we are", *ICM*. (<http://www.internationalmidwives.org>).

⁶⁷ "Midwives Associations", *ICM*. (<http://www.internationalmidwives.org>).

ICM har tagit fram en etisk kodex som vägledning för barnmorskors utbildning, arbete och forskning.⁶⁸ Enligt denna får barnmorskor vägra att delta i verksamhet för vilken de har stora samvetsbetänkligheter. Detta får emellertid inte innebära att kvinnor berövas sin rätt till nödvändig hälsovård.⁶⁹

Här återfinns samma avvägning som i de ovannämnda etiska riktlinjerna framtagna av FIGO; barnmorskors samvetsfrihet ska respekteras liksom kvinnors rätt till vård. Enligt Svenska barnmorskeförbundet grundar sig barnmorskans arbete på denna etiska kod.⁷⁰

3.3 WHO

World Health Organization (WHO), som arbetar med hälsofrågor inom ramen för FN-systemet, publicerade 2012 andra utgåvan av guiden "Safe abortion: technical and policy guidance for health systems".⁷¹ I denna står det bland annat att enskilda vårdgivare har rätt att av samvetsskäl vägra att utföra abort, men detta ger dem inte någon rätt att hindra kvinnor från att få tillgång till säker abort. Om kvinnors hälsa eller liv står på spel måste de hänvisas till kunniga och lättillgängliga vårdgivare som inte motsätter sig aborter. Om det inte finns möjlighet att hänvisa vidare på detta sätt, är vårdgivaren skyldig att utföra aborter i de fall det föreligger risk för kvinnors liv eller risk för allvarlig skada på deras hälsa.⁷²

⁶⁸ "International Code of Ethics for Midwives", *ICM*.

(<http://www.internationalmidwives.org>)

⁶⁹ "International Code of Ethics for Midwives", punkt III.c.

⁷⁰ "Yrkeskunnande, kompetens och förhållningssätt", *Svenska Barnmorskeförbundet*.

(<http://www.barnmorskeforbundet.se>).

⁷¹ www.who.int.

⁷² "Safe abortion: technical and policy guidance for health systems", s. 69.

4 Varför samvetsvägransrätt?

Vad finns att vinna respektive förlora på att vårdpersonal ges en rätt till samvetsvägran? I detta kapitel ska lyftas fram argument för och emot som har framförts av politiker, av verksamma inom hälso- och sjukvård och av andra debattörer. I det avslutande femte kapitlet återkommer jag till dessa argument i min analys.

4.1 Argument för en samvetsvägransrätt

Sverige utmärker sig i Europa för sin negativa inställning till rätten till samvetsvägran för vårdpersonal. Det är få länder i Europa där det helt saknas regler till skydd för samvetsvägransrätten.⁷³ Kanske är Sverige det land i Europa som ger allra minst utrymme för vårdpersonal som av samvetsskäl inte vill medverka vid exempelvis aborter.⁷⁴ Detta kan i sig vara skäl att utvärdera Sveriges hållning i denna fråga. Genom resolution 1763 har majoriteten av Europarådets medlemsstater uttalat som sin mening att rätten till samvetsvägran bör finnas i varje land. Som vi har sett i Bayatyan-fallet kan en sådan resolution påverka hur Europadomstolen tolkar Europakonventionens artiklar. Om Sverige inte inför en rätt till samvetsvägran i sjukvården ”finns det risk för att Europadomstolen anser att Sverige har förvägrat sina medborgare fundamentala rättigheter”.⁷⁵

Samvetsklausulutredningen skriver i sitt betänkande att studenters etiska och religiösa uppfattningar ska mötas med respekt, självfallet även när de avviker från den rådande majoritetsuppfattningen. Sålunda bör man om möjligt också tillgodose deras önskemål om att få slippa särskilda obligatoriska utbildningsmoment.⁷⁶ Det måste finnas ”en vidsynt öppenhet för etisk och religiös pluralism”.⁷⁷ Utredningen menade alltså att det som talade för ett införande av en samvetsklausul var respekten för studenters etiska och religiösa åskådningar.

Det finns förespråkare för rätten till samvetsvägran som menar att man inte ska lägga så mycket fokus på den enskildes subjektiva uppfattningar som på mer principiella värden som är grundläggande i samhället och vårdyrket. Några debattörer anför att man inte bör se en samvetsvägran endast som ett uttryck för individens frihet, en subjektiv rättighet. Istället bör en samvetsvägran vara grundad på värden och principer som är grundläggande i hela rättssystemet. Därmed undviker man den anarkistiska effekt som en

⁷³ ECLJ, ”Specific Regulations and Legislations on the Right to Conscientious Objection”, 2013; Enochson, Löfström och Ekström, 2013.

⁷⁴ Se ex. O’Rourke, De Crespigny och Pyman, 2012, s. 91 samt Meaney, Casini och Spagnolo, 2012, s. 613 (not 12).

⁷⁵ Motion 2012/13:K220.

⁷⁶ SOU 1994:84 s. 11.

⁷⁷ SOU 1994:84 s. 125.

samvetsvägransrätt utan grund i objektiva kriterier skulle kunna leda till.⁷⁸ Det vill säga att den som av samvetsskäl vägrar att utföra någon handling måste kunna hänvisa till något mer än sitt samvete, kunna motivera sitt agerande utifrån principer som är fundamentala för rättsordningen. Om en hänvisning till en subjektiv uppfattning var tillräcklig för att få vägra utföra en handling skulle respekten för lagarna och legalitetsprincipen undermineras.

En samvetsvägran bör alltså tillåtas när den stödjer sig på värden som är grundläggande för rättsordningen. Vilka är då dessa värden? Debattörerna lyfter fram rätten till liv, en helt central rättighet i fördrag om mänskliga rättigheter och i de flesta staters rättssystem. En samvetsvägran bör därför respekteras åtminstone i de fall där den enskildes vägran och moraliska bedömning grundar sig på respekten för liv. På så sätt respekteras inte bara den enskildes moraliska uppfattning utan också – framförallt – det universella värdet av att värna om livet.⁷⁹

Ett argument som återkommer i flera motioner om samvetsfrihet i riksdagen är att en samvetssklausul innebär att man tar tillvara på god kompetens. Riksdagsledamöterna hänvisar till de länder där det finns en rätt till samvetsvägran och konstaterar att man i dessa länder kan ”tillvarata kunnandet och engagemanget hos alla de personer som funnit sin uppgift inom sjukvården, utan att tvinga den som hyser samvetsbetänkligheter kring vissa svåra etiska frågor att delta i viss verksamhet.”⁸⁰ Ledamöterna nämner, som exempel på verksamhet som kan vara etiskt svår, aborter, insättande av abortiva spiraler och transplantationer av och forskning som inbegriper celler från aborterade foster.⁸¹ Ytterligare ett exempel är könselektiva aborter, vilket lyfts fram i en annan motion.⁸² Motionärerna menar att vårdpersonal inte ska kunna tvingas att medverka i prenatal könsdiskriminering, det vill säga aborter av foster på grund av dess kön.

Andra debattörer lyfter fram etikens avgörande roll i vårddyrket. Vi förväntar oss, menar de, av vårdpersonal att de i etiskt svåra situationer låter sig vägledas av sitt samvete. Hur de hanterar sådana situationer vid ett tillfälle påverkar deras sätt att hantera andra framtida etiska dilemman. En person som måste ignorera sitt samvete vid ett tillfälle kan inte förväntas ha lika god grund när han eller hon senare ska fatta andra svåra etiska beslut.⁸³ Om man vill ha vårdpersonal med gott etiskt omdöme, måste man låta dessa avstå medverkan vid verksamhet som de finner moraliskt felaktig, även när denna uppfattning inte är den allmänt rådande.

⁷⁸ Meaney, Casini och Spagnolo, 2012, s. 618 f.

⁷⁹ Meaney, Casini och Spagnolo, 2012, s. 619.

⁸⁰ Motion 2000/01:K319.

⁸¹ Motion 2000/01:K319. Se även ex. motionerna 2007/08:K378 och 2011/12:K281.

⁸² Motion 2011/12:So428.

⁸³ Morton och Kirkwood, 2009, s. 358 f.

4.2 Argument mot en samvetsvägransrätt

I inledningen av föregående avsnitt lyftes resolution 1763 fram som något som borde få Sverige att införa en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal. Här kan den anmärkningen göras att resolutioner från Europarådets parlamentariska församlingar inte är bindande.⁸⁴ Därför tvingar inte resolutionen Sverige att införa någon rätt till samvetsvägran.

I riksdagens debatter har framförts ett flertal argument mot samvetsvägransrätten. Först och främst är det ingen som tvingar någon att arbeta inom ett yrke där man har svårt att utföra alla uppgifter. Yrkesvalet är fritt.⁸⁵ Den som exempelvis inte vill utföra aborter har alla möjligheter att välja yrken där denna uppgift inte ingår. Det är ingen mänsklig rättighet att få arbeta som barnmorska eller gynekolog.⁸⁶ Vidare är det en säkerhet för patienten att veta att man kan få hjälp av den sjukvårdspersonal man möter på sjukhuset. Denna säkerhet har inte patienten om det finns personal som inte kan tänka sig att utföra alla uppgifter.⁸⁷ Patientens rätt till hälsa riskerar att undergrävas om alltfler skulle hävda en rätt till samvetsfrihet.⁸⁸

Tidigare ordföranden i Sveriges läkarförbund och ordföranden i läkarförbundets etik- och ansvarsråd instämmer i flera av de ovan nämnda argumenten. ”En gynekolog som inte vill utföra abort av samvetsskäl bör betänka sin yrkesinriktning [...] Det finns andra medicinska specialiteter att välja på”.⁸⁹ De menar vidare att samvetsfrihetsfrågan riskerar att inskränka kvinnors rätt till abort.

Det finns också en ekonomisk dimension av frågan. Med tanke på de akuta situationer sjukvårdspersonalen ofta ställs inför skulle en rätt till samvetsfrihet kräva en dubbelbemanning på alla arbetsplatser där det fanns personal som samvetsvägrade, så att patienten inte riskerade att nekas den behandling patienten har rätt till.⁹⁰

För barnmorskornas del anför de två tidigare vice ordförandena i Svenska barnmorskeförbundet att förbundet inte vill ha någon samvetssklausul som ger vårdpersonal en rätt till samvetsvägran. De betonar att abortvården är en del av barnmorskans verksamhetsområde sexuell och reproduktiv hälso- och sjukvård. I likhet med de två företrädarna för läkarförbundet menar de att den som har samvetsbetänkligheter mot abortvård inte bör utbildas till barnmorska.⁹¹

⁸⁴ Fahlbeck, 2011, s. 255.

⁸⁵ Prot. 2011/12:95, anf. 14.

⁸⁶ Prot. 2010/11:100, anf. 38.

⁸⁷ Prot. 2011/12:95, anf. 18.

⁸⁸ Prot. 2010/11:100, anf. 40.

⁸⁹ ”Samvetsfrihet på bekostnad av patienten”, debattinlägg i *Läkartidningen* nr 47 2010.

⁹⁰ Prot. 2011/12:95, anf. 20.

⁹¹ ”Samvetssklausul hotar aborträtten”, Debattinlägg i *Dagens Sjuksköterska*, publ. 2010-11-10 på dagenssjuskoterska.se.

90-talets samvetsklausulsutredning kom fram till att någon samvetsklausul inte borde införas för högskoleutbildningens del. Vad gäller utredningens överväganden hänvisas till vad som tidigare sagts under avsnitt 2.3.

5 Analys

När det nu har blivit dags att analysera de aktuella frågeställningarna om vårdpersonals samvetsfrihet, finns det anledning att dela upp denna analys i två delar. Det första delen avser den rent rättsliga frågan: uppfyller Sverige sina skyldigheter enligt EKMR och ICCPR och andra konventioner som skyddar samvetsfriheten? Det gäller i förlängningen frågan huruvida Sverige *måste* vidta åtgärder (lagstiftning) för att säkerställa en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal. Medan detta avser *de lege lata* gäller den andra delen *de lege ferenda*: är en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal önskvärd? Det vill säga, *bör* Sverige vidta åtgärder för att skydda en samvetsvägransrätt?

Låt oss börja med *de lege lata*. Innefattar rätten till samvetsfrihet en rätt till samvetsvägran? Som utgångspunkt kan vi konstatera att denna fråga knappt har berörts av Europadomstolen eller de andra organ som övervakar skyddet för mänskliga rättigheter, förutom i ett avseende, nämligen när det gäller vapenvägran. Som vi sett under avsnitt 2.2 har utvecklingen gått från att någon rätt till vapenvägran inte erkändes inom ramen för EKMR eller ICCPR, till att en sådan rätt nu anses innefattas i samvetsfriheten. För den senare ståndpunkten finns nu stöd i Europadomstolens avgörande i Bayatyan-fallet samt i FN:s MR-kommittés kommentar från 1993 och avgöranden i de båda korenska målen.⁹²

Värt att poängtera är att man i engelskan använder uttrycket ”conscientious objection” för samvetsvägran såväl när det gäller vägran inom vården som när det gäller militärtjänst. En konsekvens av det är att den principiella likheten mellan de olika frågorna markeras, nämligen att det i båda fallen handlar om i vilken utsträckning man med hänvisning till sitt samvete ska kunna avstå från att utföra handlingar som man enligt lag eller annat påbud är skyldig att utföra. Jämför man detta med det svenska språket kan vi konstatera att de flesta nog vet vad ”vapenvägran” innebär medan ”samvetsvägran” inte är något välkänt uttryck. Det är därför möjligt att ”samvetsvägran” i den svenska debatten framstår som mer främmande än det gör i den engelskspråkiga. Att frågan om vapenvägran fått relativt stort utrymme i denna uppsats har sin förklaring just i den gemensamma principiella frågan när det gäller olika former av samvetsvägran. Såväl Europadomstolen som FN:s kommitté för mänskliga rättigheter har uttalat att de anser att en rätt till samvetsvägran kan härledas ur rätten till samvetsfrihet. Det betyder att samvetsfriheten inte endast skyddar inre övertygelser hos människor, utan att den också ger visst skydd till den som låter sitt handlingssätt styras av sitt samvete. Följdfrågan blir i vilken utsträckning denna senare form av samvetsfriheten skyddas. När Europadomstolen respektive MR-kommittén har tolkat samvetsfriheten så att den innefattar en rätt till samvetsvägran, har det gällt militärtjänst. Kan dessa tolkningar genom en analogi ge stöd för en rätt till samvetsvägran för

⁹² Se avsnitt 2.2.1 och 2.2.4.

vårdpersonal? Av deras formuleringar framgår att de inte varit beredda att erkänna en allmän rätt till samvetsvägran. Detta utesluter emellertid inte att vissa analogier kan vara möjliga. För att undersöka möjligheterna till en analog tillämpning måste man titta närmare på vilka argument som låg bakom slutsatsen att samvetsfriheten innefattar en rätt till vapenvägran.

Europadomstolen diskuterade i Bayatyan-fallet huruvida det fanns anledning att frånga kommissionens tidigare praxis och erkänna en rätt till samvetsvägran. Domstolen svarade jakande på denna fråga, med hänvisning till att det utvecklats en konsensus i Europa om att rätten till samvetsvägran är en viktig del av samvetsfriheten (när det gäller vägran att göra militärtjänst); endast två länder saknade vid tidpunkten för domstolens prövning en rätt till samvetsvägran. Vidare konstaterade domstolen att samvetsvägransrätten hade brett stöd också i de tolkningar av EKMR och andra relevanta internationella instrument som gjorts av de övervakande organen.⁹³

Låt oss nu göra en jämförelse med synen på vårdpersonals rätt till samvetsvägran. Även när det gäller denna fråga kan man tala om att det i det närmaste råder en konsensus i Europa om att en sådan rätt ska finnas, åtminstone när det gäller vägran att utföra aborter.⁹⁴ Det är ett ytterst få länder i Europa där denna rätt saknas helt. Dessutom har Europarådets parlamentariska församling utfärdat en resolution som uttryckligen talar om vårdpersonals rätt att vägra medverka vid aborter och deras skydd mot diskriminering när de utnyttjar denna rätt. Vidare finns stöd för vårdpersonals samvetsvägransrätt i etiska riktlinjer framtagna av internationella organisationer som WHO, FIGO och ICM. Mot denna bakgrund finns det goda skäl att anta att Europadomstolen skulle kunna komma att erkänna en rätt till samvetsvägran inom vården om de fick anledning att pröva frågan. För att följa domstolens motivering i Bayatyan-fallet skulle då för en rätt till samvetsvägran vid exempelvis aborter krävas att denna vägran motiveras av en allvarlig och oöverkomlig konflikt mellan plikten att medverka vid aborter och personens samvete eller djupa och genuina religiösa uppfattning eller tro.

Analogin från Bayatyan-fallet är dock inte oproblematiserad; det finns en väsentlig skillnad mellan tvång att göra militärtjänst och tvång att medverka vid aborter och andra ingrepp på sjukvårdens område. En plikt att göra militärtjänst brukar följa av medborgarskapet i ett land, medan plikten att utföra handlingar inom ramen för sjukvården följer av ens yrkesval. Med andra ord kan den som exempelvis inte kan tänka sig att utföra abort, undvika att hamna i en sådan situation genom att välja ett annat yrke. Den möjligheten har inte den som måste göra militärtjänst, med mindre han eller hon kan tänka sig och har möjlighet att byta medborgarskap.

Vad gäller de mänskliga rättigheterna och deras uttolkning kan det i nuläget inte dras någon säker slutsats om i vilken utsträckning samvetsfriheten ger en rätt till samvetsvägran. Vi vet att Europadomstolen och FN-kommittén

⁹³ Bayatyan mot Armenien, pp. 98-109.

⁹⁴ Se inledningen till avsnitt 4.1.

för mänskliga rättigheter har slagit fast att man med hänvisning till samvetsfriheten har rätt att vägra militärtjänstgöring. Således vet vi att samvetsvägransrätten finns i åtminstone en form, men om det finns en rätt att vägra utföra arbetsuppgifter inom vården är fortfarande oklart. Underlaget räcker inte till att göra en säkrare bedömning av rättsläget. Klart är att resolution 1763 placerar ett politiskt tryck på Sverige att införa en samvetsvägransrätt för vårdpersonal och att denna resolution kan vara vägledande för Europadomstolen. Samtidigt måste påpekas att bara det faktum att en majoritet i Europarådets parlamentariska församling anser en sak inte är någon garanti för att Europadomstolen har samma uppfattning.

Innan vi går över till nästa del av analysen bör göras en kort sammanfattning av vad som talar för respektive emot att samvetsfriheten innefattar en samvetsvägransrätt för vårdpersonal. För denna rätt talar att den har brett stöd bland Europas stater, att den har stöd hos viktiga organisationer på hälso- och sjukvårdens område,⁹⁵ att den har stöd i en resolution från Europarådets parlamentariska församling, att den har fått stöd av EU:s nätverk av oberoende experter på grundläggande rättigheter⁹⁶ och att samvetsvägransrätten nu erkänns åtminstone på ett område (militärtjänstgöring) också av Europadomstolen och FN:s kommitté för mänskliga rättigheter. Mot detta talar att någon rätt till samvetsvägran inte finns uttryckligt stadgad i de internationella konventionerna om mänskliga rättigheter och att den samvetsvägransrätt som Europadomstolen och FN-kommittén har erkänt i båda fallen har handlat om vapenvägran och inget annat.⁹⁷

Låt oss nu gå över till del två av denna analys och ställa oss frågan om det är önskvärt med en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal.

Till stöd för stöd vårdpersonals samvetsvägransrätt har framförts att det handlar om respekt för den enskildes tro eller övertygelse. Det innebär ett fokus på individens frihet i samhället. Alla har subjektiva uppfattningar om vad som är rätt och fel. Ska vi alla leva och verka i samma samhälle måste vi i möjligaste mån respektera varandras olika åsikter och övertygelser. Detta kan rimligen inte innebära att var och en i alla sammanhang ska få göra som han eller hon vill. Det finns motstående intressen som måste beaktas. Om exempelvis en läkare vägrar att utföra en viss behandling kan det innebära att patienten inte får den behandling han eller hon har rätt till enligt lag. Detta är också ett argument som framförts mot en rätt till samvetsvägran för vårdpersonal. Det är mycket rimligt enligt min mening. I den mån lagen ger patienten rätt till en viss behandling måste det finnas en motsvarande skyldighet att utföra behandlingen. Annars vore lagen utan mening. Denna intressekonflikt är dock möjlig att lösa. Patientens har ingen rätt, och i allmänhet inte heller något intresse av, att välja *vilken* läkare som

⁹⁵ FIGO, ICM och WHO.

⁹⁶ Åtminstone vad gäller samvetsvägran på religiös grund.

⁹⁷ Art. 10.2 i EU:s rättighetsstadga nämner i och för sig i sin engelska version ”conscientious objection”. Det är dock endast vapenvägran som avses, vilket framgår i andra översättningar. Se ex. de svenska, franska och tyska lydelserna.

ska utföra behandlingen. Om en läkare har samvetsbetänkligheter inför vissa uppgifter kan dessa uppgifter lösas av andra läkare på många arbetsplatser.⁹⁸ Sålunda kan man tillgodose en rätt till samvetsvägran utan att inskränka patientens rätt till behandling.

På grund av det nu anförda anser jag att argumentet mot en rätt till samvetsvägran, att patientens rättigheter riskerar att inskränkas, saknar styrka då samvetsvägransrätten helt enkelt kan kombineras med ett villkor om att patientens rättigheter inte får inskränkas. Följden av detta blir att den som ansvarar för personalrekrytering och arbetsfördelning på en vårdinrättning får ansvar att se till att det alltid finns personal som kan tillgodose patientens intressen. Man kan då, som nämnts i föregående kapitel, invända att detta innebär ett krav på dubbelbemanning på en del arbetsplatser där detta annars inte hade behövts. På en del arbetsplatser kan nog detta vara sant. Om det bara finns behov av en enda gynekolog på en arbetsplats är det inte rimligt att anställa en gynekolog som inte vill utföra aborter. På större arbetsplatser bör det inte vara lika svårt att anställa personal som inte kan utföra alla arbetsuppgifter, då man kan lösa detta genom arbetsfördelningen. Det sagda innebär att respekten för enskildas religiösa och etiska övertygelser bör motivera viss ansträngning för att tillgodose deras intressen, men inte hur stor ansträngning som helst. Intresset av en organisation med största möjliga effektivitet får vägas mot intresset av att tillgodose enskildas möjligheter att ta hänsyn till sina samveten. Hur man bäst balanserar dessa intressen kräver en särskild diskussion som inte ska föras här.

Hittills har endast ett argument för en samvetsvägransrätt behandlats – respekten för vårdpersonals egna övertygelser. Är detta ett tillräckligt argument? Ett annat motargument förtjänar att lyftas fram här. Det står var och en fritt att välja yrke; respekten för den enskildes samvete är tillräckligt tillgodosett genom att ingen tvingas att utbilda sig till gynekolog, barnmorska eller annat yrke där krav ställs som man av etiska skäl inte kan uppfylla. Vårdgivaren ska inte behöva minska kostnadseffektiviteten på vårdinrättningen endast för att göra det möjligt för alla, oavsett religiös eller etisk övertygelse, att arbeta på denna arbetsplats. Godtar man detta motargument krävs det i så fall ytterligare skäl för att en rätt till samvetsvägran ska vara önskvärd. Det räcker inte med respekt för den enskilde (denna respekt visas tillräckligt genom det fria yrkesvalet); samvetsvägransrätten i sig måste tillföra något positivt till sjukvården och i slutändan patienten för att vara önskvärd. En hänvisning till vad som ovan sagts om etikens roll i vårddyrket är här på sin plats.⁹⁹ Vad förväntar vi oss av vårdpersonal? Förväntar vi oss att de i sin professionella roll stänger av sitt samvete när de vårdar patienter? Att någon saknar samvete eller agerar utan samvete brukar inte vara något gott omdöme. Tvärtom är det förmodligen så att de flesta önskar av vårdpersonal att de i etiskt svåra situationer låter sig vägledas av sitt samvete. Givet att man instämmer i denna önskan är

⁹⁸ ... om än inte på alla; på en liten arbetsplats kan tänkas att den personal som finns måste kunna utföra alla på arbetsplatsen förekommande arbetsuppgifter.

⁹⁹ Avsnitt 4.1 *in fine*.

följande fråga lämplig att ställa: förbättras eller försämras det etiska omdömet hos vårdpersonal om de måste utföra även sådana handlingar de anser vara moraliskt felaktiga? Om man liksom Morton och Kirkwood¹⁰⁰ menar att förmågan att fatta etiskt välgrundade beslut försämras hos den som måste handla i strid mot vad han eller hon anser vara riktigt; då bör en rätt till samvetsvägran vara att föredra. Att förespråka en sådan rätt innebär då att man försvarar sjukvårdarens rätt att upprätthålla och utveckla sitt etiska omdöme. Omvänt innebär frånvaron av en samvetsvägransrätt att man riskerar en större grad av likgiltighet hos vårdpersonalen inför de etiska frågor som möter i yrket.

Vad samvetet är och hur det fungerar råder det knappast någon enighet om.¹⁰¹ Enligt min mening bör dock en referens till de förbrytelser som ägde rum under andra världskriget kunna räcka för att man ska inse vikten av att vårda ett etiskt kritiskt tänkande. Att inte tvinga minoriteter att följa majoritetens uppfattning i etiskt svåra situationer bäddar för bättre möjligheter att undvika att 1900-talets grymheter återupprepas. Detta gäller även inom vården. Vilka som utgör minoriteten kan skifta. Ibland kan den utgöras av den samlade läkarkåren, när den har en uppfattning som avviker från den som kommer till uttryck i lagen. I andra fall utgörs den av enskilda läkare, när de har en uppfattning som avviker från den samlade läkarkårens uppfattning. En rätt till samvetsvägran för vårdpersonal ger dem en starkare autonomi som jag tror är mycket värdefull för att främja en god etik inom hälso- och sjukvården. Den som ställs inför ett etiskt svårt uppdrag och har möjlighet att utföra det men också att säga nej, den personen tvingas att själv tänka efter, fundera igenom de etiska aspekterna och fatta ett självständigt beslut. Den som inte har någon möjlighet att säga nej tvingas inte på samma sätt fundera över etiken. Om man vill ha etiskt medvetna läkare som tänker på egen hand och inte endast är verktyg i lagstiftarens händer, då måste man låta dessa läkare få fatta självständiga beslut och respektera besluten även i de fall då de strider mot majoritetsuppfattningen.

En viktig fråga återstår. Även om man godtar argumenten för att det ska finnas någon form av samvetsvägransrätt är man knappast beredd att acceptera vilken vägran som helst. Det måste göras någon rimlighetsbedömning; det måste finnas godtagbara skäl för en samvetsvägran. Exempelvis skulle en sjuksköterskas vägran att undersöka en patient på grund av att denne har en viss politisk åskådning aldrig accepteras. Vi behöver således komma överens om vilka slags skäl som ska få godtas. Det har föreslagits att en samvetsvägran bör accepteras om den grundar sig på principer som är grundläggande för hela samhället, för rättsordningen eller för vårdyrket.¹⁰² Rätten till liv är det tydligaste exemplet. Denna rätt är en grundbult såväl i den svenska rättsordningen som i sjukvården. Om exempelvis en läkare inte vill utföra ett abortingrepp på grund av att denne anser att det innebär en kränkning av människolivet, bör detta accepteras. Även om de flesta anser att läkaren har fel i sak, att aborter

¹⁰⁰ Morton och Kirkwood, 2009, s.358 f. Se även avsnitt 4.1.

¹⁰¹ Morton och Kirkwood, 2009, s 351-356. Se även avsnitt 4.1.

¹⁰² Se avsnitt 4.1.

inte innebär att människolivet kränks, kan förmodligen många hålla med om att en läkare inte bör medverka till vad denne anser vara orättfärdigt dödande. En hänvisning till rätten till liv bör således vara ett godtagbart skäl för en samvetsvägran. Vilka fler skäl som ska godtas får diskuteras vidare.

Avslutningsvis. Jag har ovan diskuterat rättsläget när det gäller samvetsfriheten och konstaterat att det är svårt att dra någon säker slutsats om vårdpersonal med hänvisning till denna kan hävda en rätt till samvetsvägran. På grund av senare anförda argument anser jag det likväl vara önskvärt att vårdpersonal har en sådan rättighet. Det innebär dels att man respekterar enskildas etiska och religiösa övertygelser, dels att man främjar ett etiskt kritiskt förhållningssätt hos vårdpersonalen. Rätten till samvetsvägran behöver dock regleras på två sätt. För att patientens rättigheter inte ska inskränkas behöver ett förbud mot detta införas i lagen tillsammans med samvetsvägransrätten, och för att inte rätten till samvetsvägran ska kunna utnyttjas godtyckligt behöver man fastställa vilka slags skäl som ska godtas för en samvetsvägran. Jag har därvid lyft fram förslaget att en hänvisning till grundläggande principer såsom respekten för livet bör kunna vara ett sådant skäl.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Offentligt tryck

Lagar

SFS 1974:595. Abortlag.

SFS 1982:80. Lag om anställningsskydd.

SFS 2010:659. Patientsäkerhetslag.

Motioner

Mot. 2000/01:K319 Samvetsklausul.

Mot. 2007/08:K378 Samvetsklausul.

Mot. 2011/12:K281 Samvetsfrihet.

Mot. 2011/12:So428 Könnsselektiva aborter.

Mot. 2012/13:K220 Samvetsfrihet.

Riksdagsprotokoll

Prot. 2010/11:100

Prot. 2011/12:95

Övrigt

Bet. 2011/12:KU14 Fri- och rättigheter.

Dir. 1993:48 En samvetsklausul i högskoleutbildningen.

Kung. 1972:676.

Prop. 1974:70. Kungl. Maj:ts proposition med förslag till abortlag, m. m.

SOU 1993:40. Fri- och rättighetsfrågor – Inkorporering av Europakonventionen, del B.

SOU 1994:84. Samvetsklausul inom högskoleutbildningen

Övriga källor

Beslut fattade av Europeiska kommittén för sociala rättigheter

Decision on admissibility, 22 okt 2012, i ärendet *International Planned Parenthood Federation – European Network (IPPF EN) v. Italy, Complaint No. 87/2012*.

Decision on admissibility, 10 sept. 2013, i ärendet *Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) v. Sweden, Complaint No. 99/2013*.

Klagomål till Europeiska kommittén för sociala rättigheter:

International Planned Parenthood Federation European Network (IPPF EN) v. Italy, Complaint No. 87/2012

Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL) v. Italy, Complaint No.91/2013.

Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) v. Sweden, Complaint No. 99/2013.

Internationella regelverk

Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna (1950).

Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna (2000).

FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (1948).

FN:s internationella konvention om medborgerliga och politiska rättigheter (1966).

Övrigt

Europarådets parlamentariska församlings resolution 337 (1967).

Europarådets parlamentariska församlings resolution 1763 (2010).

EU:s nätverk av oberoende experter på grundläggande rättigheter: *Opinion No 4-2005: The right to conscientious objection and the conclusion by EU member states of concordats with the Holy See*. 14 dec. 2005.

FN:s kommitté för mänskliga rättigheter: *Communications Nos. 1321/2004 och 1322/2004*. 3 nov. 2006.

FN:s kommitté för mänskliga rättigheter: *General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18)*. 30 jul. 1993.

Regeringens dokument: ”Observations of the Government of Sweden on the merits”. 19 dec. 2013. Dokument A2013/1371/IE. Regeringens svar i ärendet *Federation of Catholic Family Associations in Europe (FAFCE) v. Sweden, Complaint No. 99/2013*.

Litteratur

Aldén, Mats: *Samvete och samvetsfrihet: En analys av samvetskonflikter i det svenska samhället och av begreppen samvete och samvetsfrihet*. Lund 2002.

Bates, Ed: *The Evolution of the European Convention on Human Rights*. New York 2010.

Chambell, Mark: "Conscientious objection, health care and Article 9 of the European Convention on Human Rights". I *Medical Law International* 2011, Vol. 11 nr 4.

Fahlbeck, Reinhold: *Bed och arbeta – Om religionsfrihet i arbetsliv och skola*. Malmö 2011.

Kessler, Jeremy K.: "The Invention of a Human Right: Conscientious Objection at the United Nations, 1947-2011". I *Columbia Human Rights Law Review* 2013, Vol. 44 nr 3.

Korling, Fredric & Zamboni, Mauro: *Juridisk metodlära*. Lund 2013.

Källström, Kent & Malmberg, Jonas: *Anställningsförhållandet – Inledning till den individuella arbetsrätten*, 2:a uppl. Uppsala 2009.

Lamačová, Adriana: "Conscientious Objection in Reproductive Health Care: Analysis of *Pichon and Sajous v. France*". I *European Journal of Health Law* 2008, Vol. 15 nr 1.

Meaney, Joseph, Casini, Marina & Spagnolo, Antonio G.: "Objective Reasons for Conscientious Objection in Health Care". I *The National Catholic Bioethics Quarterly* 2012, Vol. 12 nr 4.

Morton, Natascha T. & Kirkwood, Kenneth W.: "Conscience and Conscientious Objection of Health Care Professionals Refocusing the Issue". I *HEC Forum* 2009, Vol. 21 nr 4.

O'Rourke, Anne, De Crespigny, Lachlan & Pyman, Amanda: "Abortion and Conscientious Objection: The New Battleground". I *Monash University Law Review* 2012, Vol. 38 nr 3.

van Dijk, Pieter & van Hoof, Godefridus J.H.: *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, 3:e uppl. Haag 1998.

Rättsfall

Europadomstolen

Bayatyan mot Armenien, nr 23459/03, ECHR 2011.

Eweida m.fl. mot Storbritannien, mål nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 och 36516/10, ECHR 2013.

Pichon och Sajous mot Frankrike, mål nr 49853/99, ECHR 2001-X.

Elektroniska källor

”About FIGO”, *FIGO*. Hämtad 2014-01-05 från: www.figo.org/about.

Enochson, Annelie, Löfström, Anders & Ekström Anne-Berit: ”Tid att säkra samvetsfrihet i svensk lag”. I nättidningen *Liv och rätt* 8 nov. 2013. Hämtad 2014-01-05 från: <http://www.livochratt.se/tid-att-sakra-samvetsfrihet-i-svensk-lag/>.

”Ethics Guidelines”, *FIGO*. Hämtad 2014-01-03 från: <http://www.figo.org/files/figo-corp/Ethical%20Issues%20-%20English.pdf>.

”Europarådets allmänna övervakning”, *Sweden Abroad Europarådet*. Hämtad 2014-01-04 från: <http://www.swedenabroad.com/sv-SE/Ambassader/COE/Sverige--Europaradet/Europaradets-allmanna-overvakning/>.

European Centre for Law and Justice: *Specific Regulations and Legislations on the Right to Conscientious Objection - Submitted to the European Committee of Social Rights in the case of International Planned Parenthood Federation European Network (IPPF EN) v. Italy, No. 87/2012*. 17 January 2013. Hämtad 2014-01-05 från: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Complaints/CC87CaseD0c6_en.pdf.

”Europeiska unionens grundläggande värden”, *Europa – EU:s officiella webbplats*. Hämtad 2014-01-04 från: http://europa.eu/legislation_summaries/human_rights/fundamental_rights_within_european_union/133500_sv.htm.

”Functioning”, *PACE website*. Hämtad 2014-01-04 från: http://website-pace.net/en_GB/web/apce/functioning.

”International Code of Ethics for Midwives”, *ICM*. Hämtad 2014-01-05 från: http://www.internationalmidwives.org/assets/uploads/documents/CoreDocuments/CD2008_001%20ENG%20Code%20of%20Ethics%20for%20Midwives.pdf.

”Medicinska aborter, fördelning av arbetsuppgifter – praxis och regelverk”, *Socialstyrelsen*. Hämtad 2014-01-06 från: http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/8599/2008-103-2_20081032.pdf.

”Member associations”, *FIGO*. Hämtad 2014-01-05 från: <http://www.figo.org/members>.

”Member States of the Council of Europe and the European Social Charter”, *Council of Europe*. Hämtad 2014-01-04 från:

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Presentation/Overview_en.asp.

”Midwives Associations”, *ICM*. Hämtad 2014-01-04 från <http://www.internationalmidwives.org/who-we-are/midwives-associations/>.

Nilsson, Eva & Flodin, Thomas: ”Samvetsfrihet på bekostnad av patienten”, debattinlägg i *Läkartidningen* nr 47, 23 nov. 2010. Hämtad 2014-01-05 från <http://www.lakartidningen.se/07engine.php?articleId=15473>.

”Who we are”, *ICM*. Hämtad 2014-01-04 från <http://www.internationalmidwives.org/who-we-are/>.

World Health Organization, Department of Reproductive Health and Research: *Safe abortion: technical and policy guidance for health systems*, 2:a utgåvan. 2012. Hämtad 2014-01-05 från: http://www.who.int/reproductivehealth/publications/unsafe_abortion/9789241548434/en/.

”Yrkeskunnande, kompetens och förhållningssätt”, *Svenska Barnmorskeförbundet*. Hämtad 2014-01-05 från <http://www.barnmorskeforbundet.se/barnmorskan/>.

Zätterström, Catharina & Johansson, Marianne: ”Samvetsklausul hotar aborträtten”, debattinlägg publ. 2010-11-10 på [dagenssjukskoterska.se](http://www.dagenssjukskoterska.se). Hämtad 2014-01-05 från: <http://www.dagenssjukskoterska.se/debatt/debatt-samvetsklausul-hotar-abortratten/>